

**Олександр Роменський**  
(Харків)

**«AEMULA SCERTRI CONSTANTINOPOLITANI»:  
ДО ПИТАННЯ ПРО РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ  
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XI – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XII ст.**

*Стаття присвячена міждержавним відносинам Русі та Візантії у другій половині XI – першій чверті XII ст. Висвітлено питання візантійської політики Ярославичів та Володимира Мономаха, дискусійні обставини гіпотетичного шлюбного союзу сина Михаїла IV Дуки і доньки Всеволода, походу князів Володимира Мономаха та Гліба Святославича на корсунян. Показані роль і місце Тмутаракані у русько-візантійських суперечностях. Розкрито обставини військового конфлікту Русі з Візантією на Дунаї 1116 р. Звернуто увагу на церковні взаємовідносини.*

**Ключові слова:** Русь, Візантія, «Візантійська співдружність націй», Ярославичі, Тмутаракань, Володимир Мономах.

Проблемам русько-візантійських відносин присвячена нечисленна література, що видається закономірним, оскільки «священний обов'язок вдячності щодо Візантії», за словами Ф.І. Успенського, завжди усвідомлювався істориками<sup>1</sup>. Русь і Візантія мали тривалий досвід співіснування й взаємного впливу, що розпочався за часів чи не найвищого піднесення Ромейської держави та її культури доби Македонської династії і тривав навіть після падіння Константинополя у 1453 р., дроблення й іноземного поневолення руських князівств. Після офіційного запровадження християнства держава Рюриковичів стає важливою складовою «Візантійської співдружності націй»<sup>2</sup>. Попри всю дискусійність цього поняття, запровадженого Дмитром Оболенським не без впливу реалій ХХ ст., безсумнівний зв'язок між Києвом та Константинополем відчувався і людьми Середньовіччя. Недарма бременський клірик та хроніст Адам називає Київ «достойним суперником константинопольської держави» та «найславетнішою окрасою Греції»<sup>3</sup>. Видається слухним згогяд О.В. Назаренка, що під виразом «scertrum Constantinopolitanum» слід розуміти не лише Царствене Місто, а й усю ромейську державу, і, таким чином, слова німецького хроніста дозволяють влучно охарактеризувати місце Русі в міжнародній політиці тогочасного світу.

Зрозуміло, що обмін цінностями не був еквівалентним: «варварська» руська культура зазвичай засвоювала високі зразки цивілізації Романії, котра в цей час репрезентувала еталонні, «всесвітні» стандарти, і на базі синтезу створювала власні<sup>4</sup>. Ігор Шевченко відзначав, що пізніші спроби Києва відстояти незалежність у церковних та культурних справах маскували жагу зрівнятися з відповідними візантійськими зразками<sup>5</sup>. Але й зворотний зв'язок – вплив Русі на Візантію – існував, що доводиться у працях сучасних дослідників<sup>6</sup>. Більше того, саме Русь виявилася най-

більш надійним партнером імперії серед усіх країн, об'єднаних науковцями в досить умовну спільноту *Rex Christiana Orthodoxa*<sup>7</sup>; її військові контингенти використовувалися ромеями від початку X ст.<sup>8</sup>, а з 988-989 рр. і до останньої третини XI ст. «варягоруський» корпус, що спершу нараховував «шість тисяч піших, озброєних списами та щитами»<sup>9</sup>, став невід'ємною складовою імперських збройних формувань<sup>10</sup>.

Візантія в останній третині XI – на початку XII ст. переживала системну кризу, але, незважаючи на це, залишалася однією з провідних держав світу<sup>11</sup>. Звичайно, ця «наддержавна середньовіччя» вже проминула пік своєї могутності. XI ст. увійшло у візантійську історію як час численних війн із зовнішніми ворогами та внутрішніх заколотів, котрі підірвали міць і стабільність Другого Риму<sup>12</sup>. З приводу ситуації в державі ромеїв цього часу влучно висловився вірменський історик XI ст. Аристакес Ластивертці, відзначивши, що ромейська імперія – «царство із залізними ногами, котрі змішані з глиною. І керують нею не так, як у інших народів править або цар, або царський син. Залізо уособлює того, хто успадкував царство від батьків і дідів, глина – прибульця, що не належить царського роду. У ромеїв це буває нерідко...»<sup>13</sup>. Але, незважаючи на втрату значних територій та розлад у державі, Візантія все ж залишалася взірцем для оточуючих народів, а її столиця – Царствене Місто, Константинополь, Новий Рим чи просто *Пόλις*, як його зазвичай називали мешканці – місцем, куди з усіх усюд збиралися представники мало не всіх держав для торгівлі, дипломатичних контактів чи паломництва. Невипадково з Царгороду розпочинається й закінчується найперший і найвідоміший ігитнерарій давньоруської літератури – «Життя і хоженье Данила, Руськыя земли игумена»<sup>14</sup>. Столиця імперії здавна займала особливе місце в історичній пам'яті та фольклорі східних слов'ян<sup>15</sup>.

Друга половина XI – перша чверть XII ст. ознаменувалися глибокими змінами у міжнародному становищі й внутрішньому житті як Русі, так і імперії ромеїв. Найбільш «візантійським» з усіх руських князів домонгольської доби з повним правом можна назвати Володимира Всеволодовича Мономаха, оскільки з Другим Римом його єднали не лише військові чи дипломатичні розрахунки, але й походження<sup>16</sup>. В історіографії закріпилася думка, що саме нащадки Мономаха послідовно відстоювали ідеї візантійської супрематії у боротьбі з традиційними родовими уявленнями про князівську владу<sup>17</sup>. Незважаючи на це, історія контактів двох держав у зазначений час недостатньо висвітлена в літературі, що чітко простежується у порівнянні з попереднім періодом X ст.<sup>18</sup> «Небажання» дослідників вивчати дану тему багато в чому зумовлена станом джерел, уривчасті свідчення яких залишають більше простору для інтерпретацій, аніж певних фактів. Тому видається необхідним ще раз звернутися до русько-візантійських відносин напередодні кризи обох держав.

Під 6561 (1053) р. літописець лаконічно відзначив появу на світ княжича Володимира, онука Ярослава Мудрого: «*Ḫ* Всеволода

родиса снѣ и нарече има ему Володимерь ш църцѣ Грькынѣ»<sup>19</sup>. Між тим, обставини династичного шлюбу, що увінчав союз Русі з Візантією, точно не визначені і до сьогодні. Ім'я матері княжича достеменно невідомо: синодик Видубицького монастиря називає її Анастасією<sup>20</sup>; В.Л. Янін і Г.Г. Літаврін на підставі прочитання написів актових печаток, що належать «шляхетній архонтисі» Марії ідентифікували її з дружиною князя Всеволода<sup>21</sup>. Погодимось з О.П. Кажданом в тому, що така ідентифікація не є беззаперечною<sup>22</sup>.

Відверто кажучи, невідома і ступінь родинних відносин, які пов'язували візантійку з родом імператора Константина IX Мономаха. З певністю можна сказати лише те, що дружина руського князя не була «Багрянородною», тобто народженою в Порфірі – особливій залі Константинопольського Великого палацу, отже, в давньоруського літописця не було підстав називати її «царицею грекинею»<sup>23</sup>. Константин IX, про любовні пригоди якого відомо завдяки Михаїлу Пселлу, поєднався третім шлюбом з імператрицею Зоєю – спадкоємицею Македонської династії, коли вона вже вийшла з дітородного віку. Їх шлюб був заснований на ґрунті політичних розрахунків, а не кохання. Улюбленою жінкою імператора була небага другої дружини з роду Склірів, севаста Склірена<sup>24</sup>. Сама друга дружина Константина, в шлюб із котрою він вступив ще до того, як одягнув порфірні сандалії, ймовірно, й народила майбутню руську княгиню<sup>25</sup>. Можливо, матір'ю дружини Всеволода й бабусею Володимира Мономаха стала і сама севаста Склірена<sup>26</sup>.

Можна здогадуватися і про політичне підґрунтя шлюбу Всеволода Ярославича з візантійською «царицею»: в 1043 р. стався останній похід русів на Константинополь, що завершився невдачею<sup>27</sup>. Після трьох років конфлікту сторони відновили мир, закріплений шлюбом молодшого сина київського князя із знатною візантійкою<sup>28</sup>. За повідомленням пізнього Густинського літопису, «по трех же летех смирися Ярослав со Греки и поят дщерь у Константина Мономаха, царя Греческого, за сына своего Всеволода»<sup>29</sup>. Непорозуміння з Константинополем могли залишатися і надалі, оскільки в 1051 р. «самовастець» Руської землі Ярослав Мудрий зважився на нечувану досі справу: поставлення собором єпископів на митрополічу кафедрі Іларіона, автора знаменитого «Слова про закон і благодать»<sup>30</sup>. В історіографії дискутується питання про те, чи порушувалася цим актом юрисдикція Константинопольського патріархату<sup>31</sup>. Втім, Іларіон недовго очолював Руську Церкву: вже у 1054/1055 р. його замінив грек Єфрем<sup>32</sup>. Примітно, що глава Церкви не бере участь у похованні Ярослава Мудрого, який помер 20 лютого 1054 р. – це може вказувати на вакантність митрополічої кафедри в той час<sup>33</sup>. Можливою причиною нового русько-візантійського союзу могла стати боротьба з печенігами, яку в цей час вів візантійський уряд<sup>34</sup>.

Традиційний погляд історіографії приписує Ярославичам, особливо Всеволодові та його синові, цілком провізантійську політику<sup>35</sup>. Руси-варанги продовжували служити у візантійській ар-

мії й двірцевій гвардії до останньої чверті XI ст. Зокрема, їх підрозділи брали участь у походах Романа IV Діогена проти тюрків-сельджуків у 1068–1071 рр. Продовжувач Скилиці називає у складі війська василевса «македонян, болгар, каппадокійців, узів та інших випадкових чужинців, а крім того франків та варангів»<sup>36</sup>. І хоча безпосередній свідок і бойовий соратник Діогена Михаїл Атталіат не згадує про варяго-руський корпус під час битви при Манцикерті, він свідчить про захоплення м. Ієрополя силою «роської зброї» (зазвичай під нею розумілися бойові сокири)<sup>37</sup>. В.Г. Васильєвський відзначив, що «скіфами» – традиційним етнонімом, застосовуваним щодо русів у візантійській літературі, Атталіат називає інших – печенігів та огузів<sup>38</sup>.

Повідомлення арабського хроніста Ібн ал-Асіра дозволяє припустити, що руси таки були у візантійській армії в цей час: зіткнення біля м. Гелату з військом султана Альп-Арслана закінчилося для них трагічно<sup>39</sup>. Підрозділи руських найманців діяли і на інших фронтах: проти печенігів на Балканах, італійських норманів (битва біля Отранто 1064 р.), а також під час внутрішньовізантійських заколотів Ісаака Комніна проти Михаїла VI (1056–1057 рр.), Никифора Врїєннія проти Михаїла VII (1077 р.), та Никифора Васілакі проти Никифора III Вотаніата (1078 рр.)<sup>40</sup>. Отже, русько-візантійський договір, укладений в 1046 р., ймовірно, продовжував діяти і за князювання Ізяслава Ярославича.

В.Г. Васильєвський припустив, що сестра Володимира Мономаха Анна (Янка) Всеволодівна була заручена зі спадкоємцем візантійського престолу Константином Дукою у 1074 р.<sup>41</sup>. За цим союзом, що було звичним для часів Середньовіччя, нібито вбачалися політичні мотиви: бажання візантійців залучити руських князів на свій бік в боротьбі на Балканах, що на той час стали ареною навали печенізьких та огузьких орд, і з їх допомогою втриматися в Подунав'ї. Дослідник застосував для своєї гіпотези листи візантійського василевса Михаїла VII до невідомого правителя, уперше опубліковані К. Сафою<sup>42</sup>. Адресат називається в листах «наймудрішим та найблагороднішим мужем», єдиним з василевсом за сповіданням віри, миролюбством та благочестям. Михаїл Дука спонукає його до того, щоб він став «охоронцем наших кордонів», союзником Візантії проти її зовнішніх ворогів<sup>43</sup>. У вітчизняній науці услід за В.Г. Васильєвським більшість вчених вважають, що автократор ромеїв звертався до князя Всеволода Ярославича, котрий тоді займав стіл у Переяславі<sup>44</sup>. Однак для такої інтерпретації недостатньо аргументів. Очевидно, листи були адресовані норманському очільнику Робертові Гвіскару, недавньому ворогові візантійців<sup>45</sup>. Більше того, зберігся договір про шлюб доньки Роберта та сина Михаїла Дуки<sup>46</sup>. Про доньку князя Всеволода відомо лише, що 1089 р. вона їде до Візантії, звідки наступного року повертається за митрополитом Іоанном III. Великий князь, її батько, збудував для доньки окремий монастир<sup>47</sup>.

Деякі дослідники вважають, що в 70-х рр. XI ст. був укладений військово-політичний союз Візантії зі Святославом та Всеволодом

Ярославичем, котрий в 1077 р. прагнув прийти на поміч своякові. В «Історії російській» В.М. Татищева повідомляється про те, що Михаїл просив військової допомоги у двох Ярославичів проти болгар і херсонітів, котрі повстали проти центральної влади: «Святослав же, согласясь со Всеволодом, хотел на болгар сам ийти с сынами, а Владимира племянника и с ним сына Глеба послал на корсунян»<sup>48</sup>. Подібна звістка міститься і в праці Е. Муральта<sup>49</sup>. Лише звістка про припинення внутрішньовізантійських чвар та оволодіння престолом Никифором III Вотаніатом (1078–1081) зупинила наміри руського князя<sup>50</sup>. Можливо, похід Гліба й Володимира на Корсунь таки відбувся і знайшов відображення в билині «Гліб Володьєвич»<sup>51</sup>. Автентичні джерела мовчать як про похід русів на Корсунь у цей час, так і про повстання херсонітів, отже, інтерпретації науковців знову-таки є сумнівними.

Окреме місце у відносинах Русі з Візантією займало «тмутараканське питання». Колишня хазарська Таматарха та землі на Таманському півострові перейшли у володіння Русі за невідомих обставин, не пізніше кінця X ст.<sup>52</sup>. За часів Володимира Святославича Тмутаракань безумовно вже була підконтрольною Києву – в ній він садовить свого чи не найталановитішого сина Мстислава, котрий, опираючись на причорноморські та підкорені північнокавказькі території, веде вдалу боротьбу за владу з братом Ярославом<sup>53</sup>. Після смерті Мстислава Тмутаракань залишилася у політичній орбіті Русі, зберігаючи особливо тісні зв'язки з Черніговом та його князями, проте питання її політичного статусу викликає дискусії досі. Новітні дослідження В.М. Чхайдзе та В.П. Степаненка ставлять під сумнів традиційний погляд на цей причорноморський анклав як на князівство, відзначаючи, що Тмутаракань була специфічним володінням Києва і Чернігова, руським центром влади у іншомовному та іноетнічному середовищі, у котрому князь відігравав лише функції посадника<sup>54</sup>.

Візантія, в свою чергу, не змарнувала шанс втрутитися в ситуацію за першої-ліпшої нагоди, і, врешті-решт, приєднала багаті нафтою землі «Зіхії й Матрахи» наприкінці XI – на початку XII ст.<sup>55</sup>. Так, в 1064–1065 рр. Ростислав Володимирович, син новгородського князя – очільника русів у поході на Візантію 1043 р., бореться за Тмутаракань з її «легітимним» князем Глібом Святославичем та самим Святославом чернігівським, і тимчасово стає у цій боротьбі переможцем. Однак у 1066 р. молодий князь загинув від отрути херсонського катепана, за що останнього побили камінням «курсуньсти люде»<sup>56</sup>. Зрозуміло, що ліквідація незручного «синівця» була вигідною як його дядькам – учасникам «тріумвірату» Ярославичів, так, звичайно, і Візантії, адже Ростислава «убоявшися Греци»<sup>57</sup> за його надто зарозумілу політику в Причорномор'ї.

На цей час Візантія ще не планувала відторгнення таманського узбережжя, або ж, що вірогідніше, просто не мала на це сил, борючись одночасно на кілька фронтів, – з італійськими норманами, кочовиками та сельджуками. Ситуація змінилася, коли 1083 р. до Тмутаракані повернувся зі свого таємничого заслання на остро-

ві Родос новий ізгой, запеклий ворог київського князя Всеволода та його сина Володимира Мономаха, Олег Святославич. Літопис повідомляє, що 1078 р. Олег Святославич утік від Всеволода у причорноморські володіння Русі; сюди він прибув і після програної молодими небожами битви біля Нежатиної ниви. Наступного року «Сѡлга емше Козарѣ поточиша море Цр'югородоу»<sup>58</sup>; ігумен Данило повідомляє, що руський князь перебував на о. Родос дві зими та два літа<sup>59</sup>. Зазвичай цю акцію приписують політиці Всеволода, який, звичайно, мав зв'язки у Візантії і міг домовитися про усунення конкурента<sup>60</sup>. Але в джерелах немає жодної інформації про такі плани київського князя. Більш ймовірно, що ініціатива усунення Олега надійшла від самих же «козар», як традиційно називали мешканців Тмутаракані. Примітно, що, повернувшись із заслання, князь карає зловмисників<sup>61</sup>.

Про те, чим займався «Гориславич» у Візантії, не маємо жодних даних<sup>62</sup>. З часів Хр. Лопарьова в науці утвердилася гіпотеза про шлюб Олега зі знатною візантійкою Феофано Музалон<sup>63</sup>. Підставою для такого висновку стало ототожнення відомої за Любецьким синодиком княгині Феофани, дружини великого князя Михаїла<sup>64</sup>, із «архонтисою Росії» Феофано на печатці, опублікованій Г. Шлюмберже<sup>65</sup>. Обставини шлюбу повністю невідомі джерелам, і можна погодитися з В.М. Чхайдзе, котрий відмовляється від ідентифікації знатної візантійки та руської княгині<sup>66</sup>. Проте не викликає сумніву, що допомога імперії знадобилася Олегові для утвердження в Тмутаракані. Дев'ять відомих печаток цього князя характерні для намісників візантійського імператора, отже, можна підозрювати встановлення бодай номінальної зверхності Романії над Тмутараканню у період другого князювання Олега, у 1083–1094 рр. Після 1094 р. Тмутаракань зникає з літописних рядків, хоча залишається в історичній пам'яті русів: «поискати града Тьмутороканя» вирушив 1185 р. знаменитий Ігор Святославич Новгород-Сіверський<sup>67</sup>. Це причорноморське місто входить до складу Візантійської імперії вже за часів правління Алексія I Комніна, котрий, вірогідно, й уклав угоду з вигнанцем Олегом. Опублікована Г.Г. Літаврїним та П. Готьє промова риторика Мануїла Страворомана до василевса Алексія дозволяє стверджувати про територіальні здобутки останнього на Боспорі Кіммерійському<sup>68</sup>. Точний час та обставини приєднання Таматархи-Тмутаракані до Візантії невідомі; останні дослідження науковців дозволяють припустити, що це сталося не пізніше 1103 р.<sup>69</sup>

Остаточна втрата важливого стратегічного пункту не могла залишитися непоміченою в Руській землі. Ставши київським князем 1113 р., Володимир Мономах не визнав прав Алексія I на престол, підтримавши кандидатуру політичного авантюриста, Аже-Лева Діогена й одруживши його з своєю донькою Мариною. Згадки про синів василевса Романа IV Діогена, дійсних та самозванців, неодноразово з'являються на сторінках візантійських хронік та руських літописів (в останніх вони фігурують як «Девгеневичи») <sup>70</sup>. Відомо, що василевс Роман IV мав трьох синів:

Лева, що загинув у бою з печенігами під Преславом у Болгарії 1087 р., Никифора, котрий 1094 р. підняв невдалий заколот і був осліплений, і Константина, що втратив життя в сутичці з турками-сельджуками під Антіохією<sup>71</sup>.

Під 1095 р. літописець повідомляє, що «Идоша Половцѣ на Греки . съ Девъгеневичемь . і воєваша на Греки . а црѣ ѿ Девъгеневича 13 і вслѣпѣ<sup>72</sup>». Мається на увазі Лже-Константин Діоген, один з претендентів на візантійський престол. Василевсові Алексію I Комніну довелося мати справу і з іншим «Девгеневичем», зятем Володимира Мономаха. У 1116 р. останній, будучи вже великим князем, відправляє війська на Дунай, в допомогу Левові Лжедіогену в його боротьбі за візантійський престол. «Иде Леонъ царевичъ зать Володимерьъ . на курь . ѿ Олексіаѣ црѣа и вдаса го[ро]довъ ему Дунаискыхъ нѣколко . и в Дельстрѣ городѣ . лестію . оубиста и два Сорочинина . посланаѣ црѣемъ . мѣца августа въ еї днѣ» – зазначено в Іпатіївському списку. Тоді ж Володимир послав воеводу Івана Войтишича і підкорив своїй владі придунайські землі – «посажа посадники по Дунаю»<sup>73</sup>. Ця ворожа Візантії акція відбулася вже після смерті Лже-Лева Діогена і, як видається, мала самостійне політичне значення<sup>74</sup>. Можна погодитися з Г.Г. Літаврїним, що дунайська кампанія Володимира Мономаха була своєрідним «реваншем» Русі за втрату володінь у Причорномор'ї<sup>75</sup>.

Щодо особистості Псевдо-Лева Діогена, історики висловлювали різні припущення. Зазвичай вважають, що він був одружений на доньці великого князя Марині, але В.Г. Васильєвський припустив, що візантійський авантюрист вступив в шлюб з сестрою Мономаха. На думку вченого, Роман IV Діоген мав ще одного сина на ім'я Лев, народженого від дружини – болгарки царського роду – ще до того, як батько одягнув діадему і пурпурні сандалі<sup>76</sup>. Тоді претензії «Девгеневича» на Подунав'я дістають ще одне підкріплення в династичних зв'язках його матері.

Незважаючи на всю привабливість подібної гіпотези, вона, як здається, не є достатньо аргументованою. Імовірно, другий «Девгеневич» був таким же самозванцем, як і перший. Іноді дослідники стверджують, що обидві літописні звістки, як і свідчення Анни Комніної, повідомляють про одну і ту ж особу: Лже-Діоген був схоплений, ув'язнений в Херсоні, звідки втік, і, за допомогою половецького хана Тугоркана, спробував ще раз захопити престол<sup>77</sup>. Спроба закінчилася невдачею, при облозі Адріанополя самозванця схопили і невдовзі осліпили, після чого він все-таки знову втік, пробрався на Русь, де одружився з донькою Володимира Мономаха Мариною, і в 1116 р. разом з військом тестя рушив у Подунав'я<sup>78</sup>. З таким припущенням не можна погодитися, оскільки, за світоглядом візантійців, людина з фізичними вадами (сліпець чи евнух) не могла стати василевсом. До того ж малоімовірно, щоб Лжедіоген I зумів утекти на Русь після осліплення. Видається очевидним, що в джерелах йдеться про двох різних претендентів на владу.

Складним є питання про причини участі київського князя у цій політичній авантурі. Не видається вірогідним, щоб Володимир Мономах серйозно розраховував посадити свого сателіта на Босфорі. Швидше за все, участь у авантурі «Девгеневича» була для руського політика лише приводом для утвердження в Подунав'ї. Дунайський регіон здавна приваблював руських князів<sup>79</sup>: окрім претензійних планів Святослава Ігоревича перенести столицю в Переяславець, можна згадати не менш авантурні наміри Василька Ростиславича Теребовлянського «перееѣти Болгары Дунаискыѣ»<sup>80</sup>.

Вже після загибелі свого зятя і протеже Лева Лжедіогена Мономах встановлює в регіоні свою адміністрацію, приєднавши територію безпосередньо до Київської держави. Але в Константинополі належно оцінили загрозу. Вступати в довготривалу війну з могутнім північним сусідом імперія, знесилена війнами з турками-сельджуками, половцями та норманами, не могла. Тому стає зрозумілим «великий опас», який, за свідченням анонімного автора «Слова про загибель Руської землі», мав царградський володар<sup>81</sup>. (Правда, в джерелі анахроністично названо імператора Мануїла I).

Невдовзі після конфлікту в Подунав'ї ситуацію було нормалізовано, а мир закріплено новим династичним союзом, на цей раз з представником династії Комнінів. За свідченням В.Н. Татищева, достовірність якого не можна ані довести, ані спростувати, переговори про шлюб проводилися в 1119 р., після приготувань Києва до повномасштабних воєнних дій<sup>82</sup>. В 1122 р. онука Мономаха Добродія Мстиславна стала женою принца Алексія Комніна, сина василевса Іоанна II<sup>83</sup>.

Пізня легенда, що міститься в «Сказанні про князів володимирських» (XVI ст.), свідчить про багаті подарунки візантійців руському князеві. За текстом «Сказання» Володимир Мономах відправляє військо в «Фракию Царграда области»; тоді василевс Константин IX (безперечний анахронізм – О. Р.) передає йому через послів власні інсигнії влади: животворний хрест, «от самого животворящаго древа, на нем же распяты владыка Христос», царський вінець «на блюде злате», «крабьцу сердоликову», що належала самому кесареві Августу, «ожерелье» и «чепь от злата аравьска». Присланий з Царгорода митрополит Неофіт з духовенством вінчають руського володаря на царство<sup>84</sup>. Звичайно, немає жодних підстав ані ототожнювати ці інсигнії із знаменитою «шапкою Мономаха», що зберігається в Оружейній палаті Московського Кремля, ані довіряти даним цього тенденційного джерела. Тим не менш, виняткова роль Володимира Мономаха в історичній пам'яті східних слов'ян та, згодом, в політичній доктрині Московського князівства обумовлена, зокрема, й «візантійським чинником» його походження, котре сакралізувало владні амбіції подальших представників його роду<sup>85</sup>.

Сфера церковного життя Давньоруської держави в цей час, як втім і постійно, була тісно пов'язана з Константинополем, чіє пра-



во призначати київського митрополита після випадку з Іларіоном не ставилося під сумнів до 1147 р.<sup>86</sup> Митрополити-ромей в першу чергу, звичайно, дбали про вірність пастви канонам православ'я. Але в історіографії часто перебільшують їх роль як провідників імперського впливу<sup>87</sup>. В далекій від Візантії північній окраїні тодішнього цивілізованого світу митрополит, котрий, до того ж, спирався на місцевих кліриків, неминуче залежав від світської влади, в першу чергу від київського князя. Константинополь нерідко йшов на поступки окремим вимогам руської влади в церковних питаннях, зокрема, ситуація політичного «тріумвірату» Ярославичів в другій половині XI ст. відобразилася також і в існуванні окремих титулярних чернігівської та переяславської митрополій<sup>88</sup>. Все більшу роль в діяльності Церкви відіграють монастирі і найпопулярніший з них, Печерський, братія котрого іноді перебувала в опозиції і до київського князя, і до митрополита<sup>89</sup>.

Історія Церкви на Русі в цей час детально висвітлена в працях А. Поппе, Я.М. Шапова, О.В. Назаренка та інших науковців<sup>90</sup>, тому видається необхідним коротко нагадати лише найважливіші події. Так, 20 травня 1072 р. митрополит Георгій, поряд з іншими святителями, освятив побудовану на честь мучеників Бориса і Гліба церкву у Вишгороді і був причетний до перенесення їх мощей та канонізації, хоча й сумнівався в святості братів<sup>91</sup>. Іоанн II, «мужь хытръ книгамъ и оученью», освятив 1088 р. собор Св. Михаїла Видубицького монастиря, а наступного року – Успенський собор Печерського монастиря<sup>92</sup>. Наступник на митрополитській кафедрі, Іоанн III, недовго пробув душпастирем: через смертельну хворобу його називали «мерцем»<sup>93</sup>. Митрополит Миколай намагався заклакати до примирення ворогуючих князів та виступав посередником між ними у 1097 та 1101 рр.<sup>94</sup>. Никифор I є автором двох послань до князя Володимира Мономаха, одного до Ярослава Святополчича та одного до всіх вірян<sup>95</sup>. 1108 р. він вносить у синодик преподобного Феодосія Печерського (щоправда, швидше за все, пасивно виконуючи волю київського князя Святополка Ізяславича, за ініціативою печерського ігумена Феоктиста)<sup>96</sup>; 1115 р. бере участь у перенесенні мощей Св. Бориса та Гліба<sup>97</sup>. Більшість церковних подій загальнорусського масштабу (зокрема, канонізація власне руських святих) відбувалася за прямої ініціативи світської влади, що знову ж таки не підтверджує тезу про самостійний характер провізантійської політики очільника Руської Церкви.

Отже, візантійський вектор зовнішньополітичної діяльності Русі в останній третині XI – першій чверті XII ст. залишався одним з найвагоміших. В цей час давно християнізована східнослов'янська держава вже не становила серйозної збройної загрози для Візантійської імперії, хоча остання зберігала зацікавленість в сировині, що її руські князі постачали на ромейські ринки. Руська збройна допомога вже не відігравала вирішальної ролі, з розформуванням «руського корпусу» військово-політичне співробітництво країн втрачає колишні масштаби<sup>98</sup>. Після приєднання Тмутаракані до складу імперії василевсом Алексієм I

Комніним відносини держав набувають конфліктного характеру. Володимир Мономах не визнає прав Комніна на престол та підтримує власного висуванця Лже-Лева Діогена, що призводить до захоплення Подунав'я під час війни 1116 р. Однак сторони домовились про мир на умовах status quo. Легенда про передачу Володимирові Мономаху візантійських інсигній царської влади своєрідно відображає його роль у міжнародній політиці того часу, у взаєминах Русі з Друзим Римом.

### **Примітки:**

1. Успенский Ф.И. Значение византийских занятий в изучении средневековой истории / Ф.И. Успенский // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1875. – Т.16. – С.20.
2. Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453 / D. Obolensky. – New York, Washington, 1971. – P.200-201; Оболенский Д.И. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов / Д.И. Оболенский. – М., 1998. – С.213-214; Головко О.Б. Древняя Русь у системі Byzantine Commonwealth / О.Б. Головко // Східний світ. – 2003. – № 1. – С.44-59; Його ж. «Ромейская империя» в представлениях древнерусских мыслителей // Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века. – М., 1990. – С.87-94; Його ж. «Імперія ромейів» в ідеологічних концепціях давньоруських мислителів // Нартекс. Byzantina Ukrainensia. – 2013. – Т. 2. – С.116-131; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь / Г.Г. Литаврин. – СПб., 2000. – С.338-359.
3. Adam von Bremen. Hamburgische Kirschengeschichte // MGH SS rer. Germ. / herausgegeben von B. Schmeidler. – Hannover, Leipzig, 1917. – S.80; див.: Адам Бременский. Деяния гамбургских архиепископов // Древняя Русь в свете зарубежных источников / под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. – М., 2010. – Т.4. Западноевропейские источники / сост., пер., коммент. А.В. Назаренко. – С.129, прим. 33.
4. Аверинцев С.С. На перекрестке культурных традиций (Византийская литература: истоки и творческие принципы // Аверинцев С.С. Другой Рим : избранные статьи. – СПб., 2005. – С.17-18.
5. Ševčenko I. Byzantium and Slavs in Letters and Culture / I. Ševčenko. – Cambridge, Napoli, 1991. – P.164.
6. Majeska G.P. A Description of the Sanctuary of St. Sophia in Constantinople from Medieval Rus / G.P. Majeska // Palaeoslavica. – 2002. – Vol.10. – №1. – P.249.
7. Obolensky D. The Byzantine Commonwealth... – P.201, 226; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С.357-359.
8. Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae byzantinae libri duo / e recensione I.I. Reiskii // Corpus scriptorum historiae byzantinae (далі – CSHB). – Bonnæ, 1829 – Vol.1. – P.579, 651, 661, 664; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1968. – С.62; Луговий В.М. Роси та варанги у Візантії X-XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / В.М. Луговий. – Одеса, 2008. – С.13; Його ж. Підрозділи рос та варангів у відносинах Візантії та Русі X-XI ст. // Дриновський збірник. – 2009. – Т.3. – С.365; Його ж. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X-XII ст. // Дриновський збірник. – 2008. – Т.2. – С.127; Филипчук О.М. Руси серед «військ народів» у Візантії IX-XI ст.:

- найманці та союзники : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О.М. Філіпчук. – Чернівці, 2010. – С.9.
9. Всеобщая история Степаноса Таронского / пер. с арм. Н. Эмина. – М., 1864. – С.200.
  10. Васильевский В.Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв. / В.Г. Васильевский // Труды В.Г. Васильевского. – СПб., 1908. – Т.1. – С.203-210; Blöndal S. The Varangians of Byzantium / S. Blöndal, B. Benedikz. – New York, 1978. – P.43-47; Луговий О. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів... – С.125; Йоґо ж. Підрозділи рос та варангів... – С. 369; Філіпчук О.М. Скільки коштував руський найманець у Візантії X ст.? / О.М. Філіпчук // Ruthenica. – 2008. – № 7. – С.23; D'Amato R. The Varangian Guard 988-1453 / R. D'Amato. – S. 1., 2010. – P.4, 6.
  11. Cf.: Chalandon F. Essai sur les regne d'Alexis I Comnene (1081-1118) / F. Chalandon. – Paris, 1900. – P.1-20; Holmes C. Political-Historical Survey, 800-1204 / C. Holmes // Oxford Handbook of Byzantine Studies / [ed. by E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormak]. – Oxford, 2008. – P.270-276; Magdalino P. The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180 / P. Magdalino. – Cambridge, 1993. – P.27-46; Angold M. The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political History / M. Angold. – London; New York, 1997. – P.136-170; Treadgold W. A History of Byzantine State and Society / W. Treadgold. – Stanford, 1997. – P.612-637.
  12. Angold M. Op. cit. – P. 35-55; Treadgold W. Op. cit. – P.583-611.
  13. Повествование вардапета Аристокэса Ластивертци / пер. с древне-арм., вступ. статья, комментарий и приложения К.Н. Юзбашьяна. – М., 1968. – С.74.
  14. Життьє и хождение Данила, Русьскыя земли игумена, 1106-1108 гг. / под ред. М.В. Вeneвитинова // Православный палестинский сборник. – 1883. – Т.1. – Вып.3; 1885. – Т.3. – Вып.9. – С.1, 5, 12, 91; див.: Путешествие игумена Даниила по Святой земле в начале XII в. (1113-1115) / [под ред. А.С. Норова]. – СПб., 1864. – С. IV-V; Данилов В.В. К характеристике «Хождения» игумена Даниила / В.В. Данилов // Труды отдела древнерусской литературы. – 1954. – Т.10. – С.92-105; Янин В.А. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение» игумена Даниила / В.А. Янин // Труды отдела древнерусской литературы. – 1960. – Т.16. – С.112-131; Глушакова Ю.П. О путешествии игумена Даниила в Палестину / Ю.П. Глушакова // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран : сб. статей к 70-летию ак. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С.79-87; Гардзанити М. «Хождение» игумена Даниила в Св. землю: литература и богословие на Руси XII в. / М. Гардзанити // Славяноведение. – 1995. – № 5. – С.22-37; Данилевский И.Н. Даниил / И.Н. Данилевский, А.А. Турилов // Православная энциклопедия. – М., 2006. – Т.14. – С.80-82.
  15. Маджеска Дж. Царьград: образ Византии в русском средневековом фольклоре / Дж. Маджеска // ΓΕΝΝΑΛΙΟΣ. К 70-летию Г.Г. Литаврина. – М., 1999. – С.118-128.
  16. Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха / В.Г. Брюсов // Византийский временник. – 1968. – Т.28. – С.127-135; Янин В.А. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха / В.А. Янин, Г.Г. Литаврин // Историко-археологический сборник. – М., 1962. – С.204-221; Войтович А.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / А.В. Войтович. – Біла Церква, 2006. – С.455-456.
  17. Комарович В.А. Культ Рода и земли в княжеской среде XI-XII вв. / В.А. Комарович // Труды отдела древнерусской литературы. – 1960. –

- Т.16. – С.85-87; Воронин Н.Н. Сказание о победе над болгарами 1164 г. и празднике Спаса / Н.Н. Воронин // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран : сб. статей к 70-летию ак. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С.90-91.
18. Vernadsky G. Relations byzantino-russes au XII siècle / G. Vernadsky // Byzantion. – 1927/1928. – Т.4. – P.269-276; Янин В.Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение» игумена Даниила / В.Л. Янин // Труды отдела древнерусской литературы. – 1960. – Т.16. – С.112-131; Litavrin G.G. A propos de Tmutorokan / G.G. Litavrin // Byzantion. – 1965. – Vol.35. – P.221-234; Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в. / Г.Г. Литаврин // Вопросы истории. – 1972. – №7. – С.36-52; Його ж. Новые сведения о Северном Причерноморье (XII в.) // Феодальная Россия во всемирно историческом процессе : сб. статей в честь Л.В. Черепнина. – М., 1972. – С.237-242; Його ж. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С.277-299; Каждан А.П. Византийский податной сборщик на берегах Босфора в конце XII в. / А.П. Каждан // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран : сб. статей к 70-летию ак. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С.93-101; Його ж. Неизвестное греческое свидетельство о русско-византийских отношениях в XII в. // Феодальная Россия во всемирно историческом процессе : сб. статей в честь Л.В. Черепнина. – М., 1972. – С.235-236; Kazhdan A.P. Some Little Known or Misinterpreted Evidence about Kievan Rus in Twelfth Century Greek Sources / A.P. Kazhdan // Harvard Ukrainian Studies. – 1983. – Vol.7. – P.344-358; Горский А.А. Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе и русское летописание / А.А. Горский // Исторические записки. – 1987. – Т.115. – С.305-324; Історія Візантії. Вступ до візантиністики / [Л.В. Войтович, А.М. Домановський, Н.Б. Козак, І.М. Лильо, С.Б. Сорочан, О.М. Файда]; за ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. – Львів, 2011. – С.408-414.
19. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРА). – Л., 1926. – Т.1. – Вып.1. – Стб.160; Ипатьевская летопись // ПСРА. – СПб., 1908. – Стб.150.
20. Востоков А.Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея / А.Х. Востоков. – СПб., 1842. – С.572; Закревский Н. Описание Киева / Н. Закревский. – М., 1868. – С.232; Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха... – С.129.
21. Янин В.Л. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха... – С.216-217; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. / В.Л. Янин. – М., 1970. – С.17; Soloviev A.V. Marie, fille de Constantin IX Monomaque / A.V. Soloviev // Byzantion. – 1963. – Vol.33. – P.241-248.
22. Kazhdan A.P. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries / A.P. Kazhdan // Harvard Ukrainian Studies. – 1988/1989. – Vol.12/13. – P.417.
23. Ibid. – P.416-417.
24. Михаил Пселл. Хронография. – М., 1978. – С.84-85.
25. Янин В. Л. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха... – С.220-221.
26. Махновець Л. Літопис Руський. – К., 1989. – С.454; Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти... – С. 318.
27. Литаврин Г.Г. Война Руси против Византии в 1043 г. / Г.Г. Литаврин // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С.178-222; Його ж. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С.228-276; Poppe A. La derniere expedition russe contre Constantinople /

- A. Porre // *Byzantinoslavica*. – 1971. – Т.32. – Fasc.1-2. – P.1-30, 233-269; Брюсова В.Г. Русско-византийские отношения середины XI в. / В.Г. Брюсова // *Вопросы истории*. – 1973. – № 6. – С.51-62; Поппэ А.В. Летописная статья о походе «на Греки» в 1043 г. и ее устный источник / А. Поппэ // *ΘΕΟΔΟΥΛΟΣ* : сб. статей памяти профессора И.С. Чичурова. – М., 2012. – С.281-310.
28. Толочко О.П. Київська Русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко. – К., 1998. – С.166-167.
29. Прибавление к Ипатьевской летописи // ПСРА. – СПб., 1843. – Т.2. – С.267.
30. Лаврентьевская летопись. – Стб.155.
31. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви / Е.Е. Голубинский. – М., 1901. – Т.1. – Подутом 1. – С.297-298; Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв / М.Д. Приселков. – СПб., 1913. – С.93-95, 109-111; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М.В. Левченко. – М., 1956. – С.400-401; Porre A. *Panstwo i kosciol na Rusi w XI wieku* / A. Porre. – Warszawa, 1968. – S.56, 144-145; Поппэ А.В. Русско-византийские церковно-политические отношения в середине XI в. // *История СССР*. – 1970. – № 3. – С.108-124; Его же. Митрополиты Киевские и всея Руси (988-1305 гг.) // Шапов Я.Н. Государство и Церковь в Древней Руси / Я.Н. Шапов. – М., 1989. – С.193; Толочко О.П. Київська Русь... – С.160-162.
32. Поппэ А.В. Митрополиты Киевские и всея Руси... – С.193-194.
33. Васютский С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв / С.А. Васютский. – К., 1966. – С.39-41, 131; Лаврентьевская летопись // ПСРА. – Л., 1926. – Т.1. – Вып.1. – Стб.162; Ипатьевская летопись // ПСРА. – СПб., 1908. – Т.2. – Стб.150-151.
34. Васильевский В.Г. Византия и печенеги // *Труды В.Г. Васильевского*. – СПб., 1908. – Т.1. – С.24.
35. Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений... – С.407-408; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси... – С.82-84; *Історія Візантії. Вступ до візантиністики...* – С.411.
36. Georgius Cedrenus. *Ioannis Scylitzae ope* / ab I. Bekkero suppl. et emend // CSHB. – Bonnae, 1839. – P.668.
37. Michael Attaliota. *Historia* / ed. W. Brunet de Presle // CSHB. – Bonnae, 1853. – P.110.
38. Васильевский В.Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI-XII вв... – С.336.
39. Там же. – С.338-339.
40. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси... – С.83-84; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С.279-280.
41. Васильевский В.Г. Русско-византийские отрывки. I. Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу // *Труды В.Г. Васильевского*. – СПб., 1909. – Т.2. – Вып.1. – С.36.
42. Μιχαήλ Πσέλλου ιστορικοί λόγοι, ἐπίστολοι καὶ ἄλλα ἀνεκδότα // *Bibliotheca graeca medii aevi* / ed. C. Sathas. – Ev Παρίσιος, 1876. – Vol.5. – Σ.385-392.
43. Васильевский В.Г. Два письма... – С.9-10.
44. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти... – С.456; *Історія Візантії. Вступ до візантиністики...* – С.411.
45. Kazhdan A.P. *Rus'-Byzantine Princely Marriages in XI and XII Centuries...* – P.418-419; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений... – С.407-418.

46. Безобразов П.В. Хрисовул императора Михаила VII Дуки / П.В. Безобразов // Византийский временник. – 1899. – Т.6. – С.140-143.
47. Ипатьевская летопись. – Стб.200.
48. Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – М.; Л., 1963. – Т.2. – С.91-92.
49. Muralt E. Essai de chronographie byzantine 1057-1453 / E. Muralt. – St. Petersbourg, 1871. – P.28.
50. Васильевский В.Г. Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу... – С. 37; критику див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Львів, 1905. – Т.2. – С.65-66.
51. Азбелев С.Н. Корсунь-Херсонес в былинном эпосе / С.Н. Азбелев // Византинороссика. – 2005. – Т.4. – С.125-126.
52. Див.: Насонов А.Н. Тмуторокань в истории Восточной Европы Х в. / А.Н. Насонов // Исторические записки. – 1940. – № 6. – С.79-99; Монгайт А.А. О границах Тмутараканского княжества в XI в. / А.А. Монгайт // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран : сб. статей к 70-летию ак. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С.54-61; Гадо А.В. Тмутороканские этюды. II. Держава Инала и его потомков / А.В. Гадо // Вестник ЛГУ. – 1989. – Серия 2. – Вып.3. – №16. – С.9-20; III. Мстислав // Вестник ЛГУ. – Серия 2. – 1990. – Вып.2. – №9. – С.21-33; IV. Старшие Ярославичи и Ростислав // Вестник ЛГУ. – 1990. – Серия 2. – Вып.4. – №23. – С.3-14; V. Олег Святославович // Вестник ЛГУ. – 1991. – Серия 2. – Вып. 2. – С.3-13; Йою ж. Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории Русского княжества на Северном Кавказе. – М., 2004. – С.144-157; Чхаидзе В.Н. Тмутаракань. Очерки историографии / В.Н. Чхаидзе // Материалы истории и археологии Северного Кавказа. – 2006. – Вып.6. – С.139-174; Йою ж. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI вв. // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «Исторические науки». – 2010. – № 1(5). – С.20-37; Сугдэйский сборник. – 2012. – Вып.5. – С.251-270.
53. Гадо А.В. Тмутороканские этюды. III. Мстислав... – С.21; Чхаидзе В.Н. Тмутаракань – владение Древнерусского государства... – С.259-260.
54. Чхаидзе В.Н. Тмутаракань – владение древнерусского государства... – С.21-22; Степаненко В.П. Архонт и дука Тмутаракани в конце XI в. / В.П. Степаненко // ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: «империя» и «полис»: сб. научных трудов / [под ред. Н.А. Алексеенко]. – Севастополь, 2013. – С.158.
55. Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в... – С.36-52; Йою ж. Новые сведения о Северном Причерноморье (XII в.) – С.237-242; Йою ж. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С.281-289; Каждан А.П. Византийский податной сборщик на берегах Босфора в конце XII в. – С.93-96; Kazhdan A.P. Some Little Known... – P.345; Плахонін А.М. Русь на Боспорі у XII ст. / А.М. Плахонін // Крим в історичних реаліях України : матеріали наук. конф. – К., 2004. – С.79; Степаненко В.П. К истории средневековой Таврики / В.П. Степаненко // АДСВ. – 1992. – Вып.26. – С.129-133.
56. Лаврентьевская летопись. – Стб. 166; Ипатьевская летопись. – Стб.152, 155; див.: Гадо А.В. Тмутороканские этюды. IV. Старшие Ярославичи и Ростислав. – С.3-13.
57. Лаврентьевская летопись. – Стб.166.
58. Ипатьевская летопись. – Стб.196.
59. Житие и хождение Данила, Русьскыя земли игумена, 1106-1108 гг. – С.8-9.
60. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти... – С.373.
61. Ипатьевская летопись. – Стб.196; Лаврентьевская летопись. – Стб.205.

62. Етимологію цієї характеристики Олега див.: Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім» / О. Прицак. – К., 2008. – С.86.
63. Лопарев Хр. Византийская печать с именем русской княгини / Хр. Лопарев // Византийский временник. – 1894. – Т.1. – С.159-166.
64. Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику / Р.В. Зотов. – СПб., 1892. – С.24, 34.
65. Schlumberger G. Sigillographie de l'empire byzantine / G. Schlumberger. – Paris, 1884. – P.432-433.
66. Чхаидзе В.Н. Феофано Музалон – архонтисса Росии / В.Н. Чхаидзе // Византийский временник. – 2007. – Т.66. – С.155–170; Його ж. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI вв. // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «Исторические науки». – 2010. – №1(5). – С.32.
67. Слово о полку Ігореве / под ред. А. Чернова. – СПб., 2010. – С.32.
68. Litavrin G.G. A propos de Tmutorokan / G.G. Litavrin // Byzantion. – 1965. – Vol.35. – P.221-234; Gautier P. Le dossier d'un haut fonctionnaire byzantin d' Alexis I Comnene, Manuel Straboromanos / P. Gautier // Revue des etudes byzantines. – 1965. – T.23. – P.168-204.
69. Степаненко В.П. К истории раннесредневековой Таврики / В.П. Степаненко // Античная древность и средние века. – 1992. – Вып.26. – С.129-133; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С.288–289.
70. Cf.: Mathieu M. Les faux Diogenes / M. Mathieu // Byzantion. – 1952. – T.22. – P.133-150.
71. Анна Комнина. Алексиада. – М., 1965. – С.210, 266–271; див.: Колибенко О. Життя та смерть Леона Діогена / О. Колибенко // Наукові записки з української історії : зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип.26. – С.76–83.
72. Ипатьевская летопись. – Стб.218.
73. Там же. – Стб.283-284.
74. Горский А.А. Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе и русское летописание / А.А. Горский // Исторические записки. – 1987. – Т.115. – С.308–318.
75. Литаврин Г.Г. Русь и Византия в XII в. / Г.Г. Литаврин // Вопросы истории. – 1972. – №7. – С.38-40.
76. Васильевский В.Г. Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу... – С.40-41.
77. Анна Комнина. Алексиада... – С.266–271.
78. Історія Візантії. Вступ до візантиністики... – С.412.
79. Степаненко В.П. «Города на Дунае» в контексте русско-византийских отношений X-XII вв. / В.П. Степаненко // Русь и Византия. Место стран византийского круга во взаимоотношениях Востока и Запада : тез. докладов XVIII Всероссийской научной сессии византинистов. – М., 2008. – С.129-133.
80. Ипатьевская летопись // ПСРА. – СПб., 1908. – Т.2. – Стб.240.
81. Слово о погибели Русской земли / подг. текста, пер. и ком. Л.А. Дмитриева // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – М., 1981. – С.130.
82. Тагищев В.Н. История российская... – С.133.
83. Ипатьевская летопись. – Стб. 286; Лопарев Хр. Брак Мстиславны 1122 г. / Хр. Лопарева // Византийский временник. – 1902. – Т.9. – С.428; Пападимитриу С. Брак русской княжны Мстиславны Добродеи с Алексеем Комнином / С. Пападимитриу // Византийский временник. – 1904. – Т.11. – С.73-74.

84. Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских / Р.П. Дмитриева. – М.; Л., 1955. – С.176-177.
85. Котляр М.Ф. Володимир Мономах в історичній і поетичній пам'яті / М.Ф. Котляр // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / відп. ред. М. Литвин. – Львів, 2011. – С.353-368.
86. Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над русской Церковью / Т. Барсов. – СПб., 1878. – С.367-376; Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI w. / A. Poppe. – Warszawa, 1968. – S.15-39; Поппэ А. Митрополиты Киевские и всея Руси / А. Поппэ // Шапов Я.Н. Государство и Церковь в Древней Руси. – М., 1989. – С.193-195.
87. См.: Воронин Н.Н. Андрей Боголюбский и Лука Хризоверг (из истории русско-византийских отношений XII в. / Н.Н. Воронин // Византийский временник. – 1962. – Т.21. – С.29-30.
88. Поппэ А. Русские митрополиты Константинопольской патриархии в XI в. / А. Поппэ // Византийский временник. – 1968. – Т.28. – С.97-108; Його ж. Студиты на Руси. – К., 2011. – С.29-30; Назаренко А.В. Митрополиты Ярославичей во второй половине XI в. // Назаренко А.В. Древняя Русь и славяне. – М., 2009. – С.234-239; критику концепції див.: Цукерман К. Дуумвираты Ярославичей. К вопросу о митрополитях Чернигова и Переяславля / К. Цукерман // Дньєслово : збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С.40-50.
89. Див.: Поппэ А. Студиты на Руси / А. Поппэ. – К., 2011.
90. Poppe A. Państwo i kościół na Rusi w XI w. / A. Poppe. – Warszawa, 1968; Шапов Я.Н. Государство и Церковь в Древней Руси / Я.Н. Шапов. – М., 1989; Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси / Г. Подскальски. – СПб., 1996; Назаренко А.В. Территориально-политическая организация государства и епархиальная структура Церкви в Древней Руси // Назаренко А.В. Древняя Русь и славяне. – М., 2009. – С.172-206.
91. Успенский сборник XII-XIII вв. / изд. подг. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон ; под ред. С.И. Коткова. – М., 1971. – С.62.
92. Лаврентьевская летопись. – Стб.208; Ипатьевская летопись. – Стб.199-200.
93. Ипатьевская летопись. – Стб.200.
94. Там же. – Стб.237, 249.
95. Чиста молитва твоя. Поучение и послания древнерусским князьям киевского митрополита Никифора / изд. подгот. Г.С. Баранкова ; отв. ред. С.И. Котьяло. – М., 2005.
96. Ипатьевская летопись. – Стб.259-260.
97. Ипатьевская летопись. – Стб.280; Усп. сб. – С.69-70.
98. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь... – С.276-280.

**Olexandr Romensky**

**«AEMULA SCEPTRI CONSTANTINOPOLITANI»: TO THE QUESTION OF RUS'-BYZANTINE RELATIONS IN THE SECOND HALF OF 11<sup>th</sup> – FIRST QUARTER OF 12<sup>th</sup> CENTURIES**

*The article is devoted to the political aspect of Rus-Byzantine relations in the second half of the XI<sup>th</sup> - first quarter of the XII<sup>th</sup> centuries. The questions of Yaroslavychi and Volodymyr Monomakh byzantine policies, controversial circumstances of the alleged marriage of Michael IV Ducas' son and Vsevolod's daughter, military campaign of prince Volodymyr Monomakh and Gleb Svyatoslavych at Cherson are pointed out. The place and role of Tmutarakan in the rus'-byzantine contradic-*



tions are shown. The circumstances of military conflict between Rus' and Byzantium on the Danube in 1116 are investigated. The author paid attention to the church relationship.

**Key words:** Rus', Byzantium, "The Byzantine Commonwealth", Yaroslavychi, Tmutarakan', Volodymyr Monomakh.

**Александр Роменский**

**«AEMULA SCEPTRI CONSTANTINOPOLITANI»: К ВОПРОСУ О РУССКО-ВИЗАНТИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XI-XII вв.**

Статья посвящена межгосударственным отношениям Руси и Византии во второй половине XI – первой четверти XII ст. Отражен вопрос византийской политики Ярославичей и Владимира Мономаха, дискуссионные обстоятельства гипотетического брачного союза сына Михаила IV Дуки и дочери Всеволода, похода князей Владимира Мономаха и Глеба Святославича на корсуны. Показаны роль и место Тмутаракани в русско-византийских противоречиях. Раскрыты обстоятельства военного конфликта Руси с Византией на Дунае в 1116 г. Обращено внимание на церковные взаимоотношения.

**Ключевые слова:** Русь, Византия, «Византийское содружество наций», Ярославичи, Тмутаракань, Владимир Мономах.

Отримано: 15.10.2014

УДК 94(477.7)«08/12»

**Олександр Головко**  
(Кам'янець-Подільський)

**СТЕПОВЕ І ЛІСОСТЕПОВЕ НАСЕЛЕННЯ  
У МИНУЛОМУ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

У статті проаналізовано стан розробки проблеми історії номадів в українській історіографії, сформульовано декілька наукових гіпотез щодо напрямків подальшого дослідження проблеми міжцивілізаційних контактів на Великому кордоні Степу і Лісостепу у Центрально-Східній Європі доби Середньовіччя.

**Ключові слова:** номадичні дослідження, Степ, половці, торки, «чорні клобуки», монголи, Великий Кордон, конфлікти, контакти.

При розгляді сформульованої у назві цієї статті теми мова буде йти, що зрозуміло, як про існуючі наукові проблеми, так і про можливі шляхи їх подолання або зменшення. Однозначно, що у такому контроверсійному ключі «існуючі проблеми – завдання по подоланню проблем» у дослідженні минулого необхідно розглядати три фази формування історичних уявлень: а) накопичення інформації; б) осмислення і узагальнення на рівні творення концепцій та теорій; в) передача цього узагальнюючого продукту для використання потенційному споживачу.

Однозначно, що така схема наукового процесу працює з глибокої давнини. І в цьому немає нічого дивного. Дивне в іншому. В конкретному ставленні значного кола інтелектуалів, що оцінюють